

5. Слостенин В.А. Профессионализм педагога: акмеологический контекст //Педагогическое образование и наука. – 2002. – №4. – С.4-10.

В.В.Корнещук

СТРАТЕГІЇ І МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ ПОДОЛАННЯ В НАДІЙНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІСТА СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

В статтє предлагается характеристика стратегий и моделей преодолевающего поведения в нетипичных ситуациях профессиональной деятельности. Анализируется влияние такого поведения на проявление профессиональной надежности специалистов соционимической сферы деятельности.

In the article is presented the characteristic of strategy and models of the overcoming conduct in the untypical situation of professional activity. Analyzed the influence of its conduct on professional reliability of specialists of sothionomic sphere activity.

Поява нових сучасних видів професійної діяльності в галузі управління, виконання все більшої кількості видів діяльності людини в екстремальних умовах загострюють проблему професійної надійності спеціаліста і підіймають її не тільки на рівень специфічної діяльності людини-оператора, але й на рівень професійної діяльності як такої.

Для професій типу “людина-техніка” проблема професійної надійності вивчена досить глибоко. Вирішення проблеми надійності професійної діяльності для фахівців соціономічних професій, тобто професій типу “людина-людина” ускладнюється тим, що кількісна оцінка параметрів професійної надійності в такому випадку пов’язана з великою кількістю зовнішніх та міжособистісних факторів, що на неї впливають.

Проте досить докладно вивчаються суміжні проблеми, а саме: формування професійної спрямованості особистості студента (В.В.Волкова, О.Р.Ганопольський, Л.А.Сподін та ін.), його професійних цінностей (С.С.Єрмакова, В.Г.Кузнецова, О.В.Софіщенко та ін.); підготовка до розв’язання професійних ситуацій (Р.М.Каршук, С.Х.Яворський та ін.); педагогічні умови самовдосконалення і саморозвитку майбутніх спеціалістів (О.В.Діденко, О.С.Прокопова, Т.В.Тихонова та ін.). У психологічному аспекті досліджуються: детермінанти професійної спрямованості особистості (Й.А.Шамес, С.В.Яремчук та ін.); самоконтроль (В.І.Співак та ін.), самооцінка

(В.А.Бараннік, Г.І.Меднікова та ін.) і саморегуляція (І.М.Гаян, А.В.Порицький, Н.І.Сидоренко та ін.) особистості, рефлексія (І.Я.Мельничук, Т.М.Яблонська та ін.); особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх спеціалістів (Л.В.Мова, Т.П.Вівчарик та ін.), їхньої самоактуалізації (Ю.Г.Долінська та ін.); професійне становлення особистості (І.В.Бандурка, М.Ю.Варбан, Д.М.Дубравська, Н.Б.Завініченко, Л.В.Засєкіна, Л.І.Іванцев, С.С.Макаренко, Г.Ю.Микитюк, Н.Я.Попаджок, Г.Й.Юркевич та ін.); регуляція професійної діяльності (Ю.В.Позіненко, І.В.Сергєєва та ін.), професійні кризи (І.В.Бринза та ін.), особливості професійної деформації (О.В.Петренко та ін.); забезпечення професійної діяльності (Л.С.Возняк, П.А.Галчанський, В.М.Духневич, Г.С.Канюка та ін.); психічні (Н.С.Гук та ін.), функціональні (Л.М.Балабанова та ін.) стани працівників різних галузей, працездатність (В.Є.Шевченко та ін.); прояв та корекція ризику (О.В.Вдовіченко та ін.) і професійних стереотипів (Л.О.Кияшко та ін.) тощо.

В основу експериментального дослідження структури професійної надійності спеціалістів соціономічної сфери діяльності покладено припущення, що надійність професійної діяльності фахівців у сфері соціономічних професій залежить від стану і особливостей: 1) пізнавальних психічних процесів; 2) типологічних особливостей особистості спеціаліста; 3) мотивації, психічних станів; 4) міжособистісних відносин.

Одним з напрямів діагностування типологічних особливостей особистості спеціаліста стало вивчення стратегій і моделей поведінки подолання. Як відомо, поведінка – “притаманна живим істотам взаємодія з довкіллям, опосередкована їхньою зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психологічною) активністю” [2, с.343]. Поведінка особистості, – це ті вчинки, дії індивідів, їх певна послідовність, що так чи інакше торкаються інтересів інших людей, колективів, груп, всього суспільства. Поведінка людини набуває соціального змісту, становиться особистісною, якщо вона безпосередньо чи опосередковано включена у спілкування з іншими людьми, пов’язана з їхніми діями, вчинками, їх послідовністю, або якщо вона спрямована на певні об’єкти, наприклад, соціальні інститути, організації, спільноти тощо [4].

В психології поведінка розуміється як зовнішній прояв психічної діяльності (Б.П.Бічаєв, Л.С.Виготський, В.Є.Мільман, І.Д.Рожанська, С.Л.Рубінштейн та ін.). В такому розумінні поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх, суб’єктивних

процесів. Поведінка відбувається у зовнішньому світі і виявляється методом спостереження, тоді як процеси усвідомлення проходять у внутрішньому світі суб'єкта і виявляються самоспостереженням або за допомогою спеціальних методів дослідження. Поведінка проявляється в окремих рухах і жестах; діях, як більш крупних актах поведінки, що мають певний зміст; вчинках, що мають суспільне, соціальне значення і пов'язані з нормами поведінки, відносинами, самооцінкою і т.ін.

За С.Л.Рубінштейном, поведінка – це особлива форма діяльності [5]. Вона стає саме поведінкою, коли мотивація дій з предметного плану переходить в план особистісно-суспільних відносин. Суттєво, що ці обидва плани існують нерозривно: особистісно-суспільні відносини реалізуються шляхом предметних. Поведінка людини має природну передумову – соціально обумовлену, опосередковану мовою та іншими знаково-змістовими системами діяльність, типовою формою якої є труд, а атрибутом – спілкування.

Своєрідність поведінки індивіда залежить: від характеру його взаємовідносин з групами, членом яких він є; від групових норм, ціннісних орієнтацій, рольових приписів. Неадекватність поведінки негативно впливає на міжособистісні відносини. Вона виражається, зокрема, в переоцінці особистістю своїх можливостей, роз'єднанні вербального і реального планів, послабленні критичності під час контролю за реалізацією програм поведінки. Тому ставлення до моральних норм – головне в поведінці.

Психологи активно вивчають так звану поведінку подолання, що характеризує способи поведінки людини у різноманітних ситуаціях. Наш інтерес до поведінки подолання зумовлений тим, що в багатьох випадках професійна діяльність спеціалістів соціономічних професій відбувається за умов нетипових ситуацій.

Концептуалізація процесів подолання є центральним аспектом сучасних теорій стресу (Г.Г.Аркелов, Ф.Є.Василюк, М.І.Володарська, Р.Лазарус, В.Л.Маришук та ін.). Подолання розглядається як стабілізуючий фактор, що може допомогти людині підтримувати психосоціальну адаптацію в період стресу. Проте дотепер немає адекватного розуміння багатьох механізмів подолання.

Психологічне призначення поведінки подолання полягає в тому, щоб якнайкраще адаптувати людину до вимог ситуації шляхом оволодіння, послаблення або пом'якшення цих вимог. Тим самим редуцюється стресовий вплив ситуації. Поняття подолання охоплює широкий спектр людської активності, зокрема, усі види взаємодії суб'єкта із внутрішніми і зовнішніми завданнями. При цьому велике

значення мають додаткові умови, що характеризують завдання і психологічні особливості суб'єкта.

Психологи пропонують три підходи до розуміння проблеми подолання. Перший розглядає подолання з боку способів психологічного захисту, що послаблюють психологічну напругу. Другий підхід розглядає подолання в термінах рис особистості – як постійну схильність певним чином відповідати на стресові події. У найбільш розповсюдженому – третьому підході, – подолання розуміється як динамічний процес, специфіка якого обумовлюється не тільки ситуацією, але й ступенем активності особистості, спрямованої на вирішення проблем, що виникають у зв'язку зі стресовою подією [1].

У теперішній час немає загально визнаної класифікації типів подолання. Проте більшість з них побудовано на таких стратегіях психологічного подолання: 1) проблемно-орієнтований копінг (зусилля спрямовані на вирішення проблеми, що виникла); 2) емоційно-орієнтований копінг (зміна власних установок відносно ситуації) [1].

Альтернативним є підхід С.Хобфолла, який запропонував багатовісьову модель поведінки подолання й опитувальник SACS [1]. На відміну від попередніх моделей, поведінка подолання розглядається як стратегії (тенденції) поведінки, а не як окремі типи поведінки.

За С.Хобфоллом, стратегіями подолання виступають: активна (модель поведінки – асертивні дії), просоціальна (моделі поведінки – вступ у соціальний контакт, пошук соціальної підтримки), пасивна (моделі поведінки – обережні дії, уникання), пряма (модель поведінки – імпульсивні дії), непряма (маніпулятивні дії), асоціальна (моделі поведінки – асоціальні, агресивні дії) [1].

Розглянемо їх більш детально. Так, *асертивним* називається такий посіб поведінки, який виявляє, що людина знає, чого хоче і чого не хоче (принаймні в даній конкретній ситуації) і може це чітко сформулювати без остраху, невпевненості, напруження, іронії, сарказму й будь-яких інших форм нападу на протилежну сторону. Людина, що діє асертивно, не завдає нікому шкоди, поважає права інших людей, проте не дозволяє маніпулювати собою. Вона досягає бажаного, не завдаючи шкоди оточуючим, не маніпулюючи опонентами шляхом відчуття провини чи будь-яким іншим способом емоційного шантажу. Така людина вміє викликати інших на допомогу. Вона не замикається в собі, якщо отримала відмову на те, на що не

мала права розраховувати. При зіткненні інтересів вона здатна домовитися і знайти компромісне рішення, що задовольняє обидві сторони.

Просоціальна поведінка визначається, насамперед, як позитивна, конструктивна, обов'язково соціально корисна поведінка [4]. Наголошується, що будь-який вчинок, що допомагає іншим чи спрямований на користь оточуючих, однак має певний ризик для самої людини, може бути охарактеризований як просоціальна поведінка [3]. Тобто, у тих випадках, коли людина допомагає іншим без явної вигоди для себе, її поведінка є просоціальною.

Обережні дії як стратегія подолання характеризуються тим, що люди у своїх діях надають перевагу підпорядкуванню, їх поведінка більш консервативна і нерішуча.

На відміну від обережних дій, мимовільні дії, що виникають під впливом ситуації і недостатньо контролюються свідомістю, характеризуються як імпульсивні [4].

В основі стратегії маніпулятивної поведінки лежить система способів ідеологічного і соціально-психологічного впливу на інших людей з метою зміни їх мислення і поведінки всупереч власним інтересам [4]. При цьому люди зазвичай не усвідомлюють, що їхній світогляд, потреби, інтереси і образ їхнього життя в цілому залежить від тих, хто ними маніпулює. Більшість маніпуляцій відбувається несвідомо, проте деякі люди використовують спеціальні прийоми, що приводять до досягнення поставленої мети.

Асоціальна поведінка характеризує такі форми соціального життя людей, що обумовлені соціально-негативними мотивами і приносять неподобства чи шкоду іншим членам групи, суспільства [4]. Найбільш часто асоціальна поведінка приводить до правових порушень.

Агресивна поведінка уявляє собою специфічну форму дій людини, що характеризується демонстрацією перваги у силі або застосуванням сили відносно іншої особи чи групи осіб, яким суб'єкт намагається завдати шкоди" [2, с.345]. Агресивні дії трактуються як деструктивні, що виступають як засіб досягнення певної мети; як спосіб психічної розрядки, задоволення блокованої потреби особистості і переключення діяльності; форма самореалізації і самоствердження. Розрізняють такі форми прояву агресивних дій, як: фізичну (нанесення тілесних ушкоджень), вербальну (словесний прояв агресивності), пряму і опосередковану, аутоагресивну

(самозвинувачення, самознищення), ворожу (завдання шкоди), інструментальну (використання агресії для досягнення деякої цілі) [4].

Отже, вимір загальних стратегій подолання за методикою SACS здійснюється за трьома осями: просоціальна-асоціальна, активна-пасивна й додатковою – пряма-непряма поведінка. Введення просоціальної і асоціальної осі обумовлено тим, що: більшість життєвих стресорів є міжособистісними або мають міжособистісний компонент; навіть індивідуальні зусилля щодо подолання мають потенційні соціальні наслідки; дії з подолання часто вимагають взаємодії з іншими людьми. Крім того, звертання до індивідуального і соціального контексту подолання дає можливість більш збалансованого порівняння між чоловіками і жінками [1].

За науковими даними виявлено, що чоловіки, обираючи стратегію подолання, частіше спрямовують свої зусилля безпосередньо на проблему, що викликає стрес (проблемно-орієнтована поведінка подолання). Жінки з більшою ймовірністю спрямовують зусилля на управління своїми емоційними реакціями на стрес (емоційно-орієнтована поведінка подолання) або використовують стратегію уникання. Отже, можна припустити, що емоційно-сфокусоване подолання є менш ефективним і частіше пов'язано із психологічним дистресом, ніж проблемно-сфокусоване. Проте вибір чоловіками способу вирішення проблем може бути результатом проблемно-орієнтованих вимог, з якими вони стикаються, на відміну від емоційно-орієнтованих вимог, з якими стикаються жінки. Отже, гендерні відмінності у подоланні можуть більшою мірою бути продуктом довкілля, в якому знаходяться жінки і чоловіки, ніж функцією гендера.

Традиційно вважається, що чоловіки долають стрес активно, але активний підхід в деяких випадках може бути асоціальним, а проблемно-орієнтований – пасивним (наприклад, пасивно-агресивним). Жінки долають труднощі більш пасивно, ніж чоловіки. Проте пошук соціальної підтримки й надання такої підтримки іншим є активними і просоціальними формами подолання. Жінки використовують їх частіше за чоловіків.

Пряма-непряма вісь поведінки подолання збільшує міжкультурне використання опитувальника SACS. Ця вісь дозволяє диференціювати копінг (подолання) з боку поведінкових стратегій як проблемно-орієнтованих зусиль (прямих чи маніпулятивних).

Поведінкові стратегії подолання є більш докладними і знімають певні обмеження, що накладають проблемно- і емоційно-

орієнтована поведінка подолання і гендер. Такий підхід дозволяє більш диференційовано підходити до відмінностей у подоланні, а також дозволяє вносити корекцію на рівні поведінки. Тому він вважається більш перспективним щодо можливостей психологічного втручання в процес подолання негативних наслідків професійних стресів. Означені моделі характеризують поведінку подолання особистості в ситуаціях проблемного спілкування в системі “людина-людина”.

Залежно від ступеня конструктивності, стратегії і моделі поведінки можуть сприяти чи перешкоджати успішності подолання професійних стресів, а також впливати на збереження здоров'я суб'єкта спілкування і труда. “Здорове” подолання (копінг) є активним і просоціальним. Активне подолання у сукупності із позитивним використанням соціальних ресурсів (контактів) підвищує стресоусталеність людини.

Дослідження [1] показують, що “успішні” менеджери на відміну від “неуспішних” мають численну кількість моделей поведінки подолання; надають перевагу “здоровим” моделям подолання складних (стресогенних) ситуацій, що виражається у більш високих показниках асертивності (впевненості) поведінки, включення у соціальні контакти, пошуку соціальної підтримки та у більш низьких показниках агресивних і асоціальних дій. “Успішні” менеджери частіше використовують непрямі дії, раціоналізацію і пошук позитивного в емоційно-напружених ситуаціях ділового спілкування порівняно з “неуспішними” менеджерами. Кризові ситуації “успішні” менеджери сприймають як новий досвід, корисний для майбутнього життя і професійної кар'єри. Моделі їхньої поведінки характеризуються активністю, просоціальністю і гнучкістю.

Для “неуспішних” менеджерів більш характерними є стратегії пасивності (обережні дії, відхід від вирішення проблем), асоціальна стратегія (жорсткі, догматичні, цинічні, негуманні дії), агресивна стратегія (тиск, відмова від пошуку альтернативних рішень, конфронтація, суперництво і т.ін.). Вони частіше проявляють соціальну несміливість (невпевненість), але їхня поведінка в проблемних ситуаціях більш асоціальна і агресивна щодо оточення. Останнє є компенсаторним механізмом подолання внутрішнього дискомфорту або подолання психологічних комплексів неувпевненості у собі та негативізму відносно оточення.

Генеральною сукупністю, як множиною всіх об'єктів, включених у дослідження, було обрано представників соціономічних

професій. У вибірку увійшли викладачі, завідувачі кафедр, державні службовці, тобто працівники соціономіної сфери з досвідом викладацької і управлінської діяльності. На цьому етапі дослідження в експерименті брали участь викладачі кафедри прикладної математики (26 осіб), політології та права Одеського національного політехнічного університету (19 осіб); кафедри спеціальних дисциплін військового інституту Одеського національного політехнічного університету (10 осіб); кафедри загальних дисциплін і управління освітніми закладами (6 осіб), дошкільної педагогіки Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (10 осіб); кафедри управління проектами Одеського регіонального інституту управління Національної академії державного управління при президенті України (11 осіб); кафедри медичних знань і безпеки життєдіяльності Одеського національного університету імені І.І.Мечнікова (10 осіб), а також співробітники організаційного відділу апарату Одеської обласної державної адміністрації (20 осіб). Загальна кількість респондентів становила 112 осіб. Саме соціономічний аспект обумовив залучення спеціалістів, функції яких пов'язані з управлінням і впливом на інших людей.

За результатами обробки тестів кожного респондента за методикою “Стратегії і моделі поведінки подолання” [1], були обчислені їх середньозважені значення, що дозволило звести всі дані за окремими стратегіями до єдиної системи вимірювання.

Виявлення впливу стратегій і моделей поведінки подолання на прояв професійної надійності за результатами всієї виборки обстежуваних здійснювалось методами математичної статистики. Для цього отримані дані розглядались як значення дискретної випадкової величини, для якої були підраховані математичне сподівання (M) її значень, а також їх середнє квадратичне відхилення (σ) [6, с.21]. У пасивну зону було включено результати тестування спеціалістів, середньозважені значення яких перевищували середнє значення M менш, ніж на $0,5\sigma$; у потенційну – середньозважені значення яких коливались від $M - 0,5\sigma$ до $M + 0,5\sigma$; результати тестування спеціалістів, середньозважені значення яких перевищували $M + 0,5\sigma$, утворили активну зону.

Розподіл середньозважених значень за пасивною, потенційною й активною зонами прояву професійної надійності, виявив кількісні інтервали, що є типовими для результатів тестування за цією методикою. Так, результати від 0 до 0,613 відповідали

пасивній зоні, від 0,613 до 0,685 – потенційній зоні, від 0,685 до 1 – активній зоні чи прояву професійної надійності.

За результатами діагностування 22 респонденти (19,64%) були віднесені до пасивної, 56 (50%) – потенційної, а 34 (30,36%) – до активної зон прояву надійності у професійній діяльності.

Використання математичної моделі професійної надійності спеціалістів соціономічної сфери діяльності виявило, що стратегії і моделі поведінки подолання, порівняно з іншими досліджуваними факторними ознаками, мають найбільший вплив щодо прояву надійності професійної діяльності.

Однак, для того, щоб у певного спеціаліста була виявлена професійна надійність, не обов'язково, щоб значення факторної ознаки “Стратегії і моделі поведінки подолання” обов'язково відповідали активній зоні. Низькі значення за цією ознакою (наприклад, з потенційної зони) можуть компенсуватися більш високими значеннями інших факторних ознак і забезпечувати тим самим необхідне значення результативної ознаки, тобто професійну надійність спеціаліста. Зокрема, за даними обстежених респондентів у низку цих факторних ознак увійшли: гнучкість мислення; прийом інформації; інтелектуальна лабільність; рівень суб'єктивного контролю; сила процесів збудження, гальмування, рухливість нервових процесів; здатність до самоуправління; експертна оцінка при формуванні кадрового резерву; стратегії і моделі поведінки подолання; рівень соціальної фрустрованості; прагнення до ризику та рівень мотивації досягнення цілі і успіху; мотивація до запобігання невдач; рівень самоактуалізації; міжособистісні відносини.

За своєю значущістю щодо прояву професійної надійності ці факторні ознаки утворюють певну ієрархічну систему з відповідними коефіцієнтами лінійної регресії: гнучкість мислення – коефіцієнт регресії 0,07; прийом інформації – 0; інтелектуальна лабільність – 0; рівень суб'єктивного контролю – 0,114; сила процесів збудження, гальмування, рухливість нервових процесів – 0,064; здатність до самоуправління – 0,092; експертна оцінка при формуванні кадрового резерву – 0,009; стратегії і моделі поведінки подолання – 0,145; рівень соціальної фрустрованості – 0; прагнення до ризику та рівень мотивації досягнення цілі і успіху – 0,07; мотивація до запобігання невдач – 0,068; рівень самоактуалізації – 0,062; міжособистісні відносини – 0.

Експериментальне дослідження індивідуальних властивостей спеціалістів соціономічних професій (зокрема стратегій і моделей поведінки подолання), діяльність яких може бути визнана надійною,

дає підручтя для виокремлення базового ядра характеристик, що при всіх інших відмінностях забезпечує надійність їхньої діяльності. Результати, які були одержані, дозволяють звернутися до обґрунтування й розробки педагогічної технології формування надійності професійної діяльності спеціалістів соціономічної сфери в процесі їхньої підготовки у вищих навчальних закладах.

Література

1. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности: учеб. пособие / Под ред. Г.С.Никифорова, М.А.Дмитриевой, В.М.Снеткова. – СПб.: Речь, 2003. – 448 с.
2. Психологический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. /Авт.-сост. Копорулина В.Н., Смирнова М.К., Гордеева Н.О. – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 640 с.
3. Словарь-справочник по социальной психологии / В.Крысько. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с
4. Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л.В.Мардахаев. – М.: Издат. Центр “Академия”, 2002. – 368 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: Учеб. пособие для ст-тов ВУЗов / Сост. Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 713 с.
6. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: ООО “Речь”, 2004. – 350 с.

Т.П.Кучай

ЕКОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ТА СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ

В статье раскрывается экологическая подготовка учителей и суть экологического воспитания; актуальные задания подготовка учителей к реализации заданий экологического и эстетического воспитания; анализ современных методических подходов к экологической подготовки учителей.

The article tells about ecological teacher training and about the essence of ecological education; actual tasks of ecological teacher training to realization of tasks of ecological education; analysis of modern methodical approaches to ecological teacher training.

Сьогодні перед учителем не може стояти лише проблема формування в учнів екологічних знань, умінь та навичок. Тільки на перших кроках професійного становлення педагогів можуть